

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КАТЕГОРІЇ ТАКСИСУ З ІНШИМИ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИМИ КАТЕГОРІЯМИ

У статті йдеться про місце функціонально-семантичної категорії таксису в системі інших темпоральних категорій і про зв'язки аналізованого мовного феномена з іншими компонентами цієї системи.

Ключові слова: *реляційна статична концепція часу, ситуативний темпоральний дейксис, контекстно-семантичний темпоральний дейксис, нарративний контент, А-локалізація, В-локалізація.*

Слободинская Т.С. Взаимосвязь категории таксиса с другими функционально-семантическими категориями. *В статье идет речь о месте функционально-семантической категории таксиса в системе других темпоральных категорий и о связи анализированного языкового феномена с другими компонентами этой системы.*

Ключевые слова: *реляционная статическая концепция времени, ситуативный темпоральный дейксис, контекстно-семантический темпоральный дейксис, нарративный контент, А-локализация, В-локализация.*

Slobodynska T.S. Interconnection of the Taxis Category with Other Functional-Semantic Categories. *The article focuses on the place of the functional-semantic category of taxis among the other temporal categories. The connections of the analyzed language phenomenon with different components of this system are considered.*

Keywords: *relative static conception of tense, situational temporal deixis, contextual-situational deixis, narrative content, A-localization, B-localization.*

Таксис як мовна категорія зацікавила небагатьох українських лінгвістів: О.І. Бондара, В.М. Барчука та автора статті. О.І. Бондар порушив питання лінгвістичного статусу аналізованої категорії, зазначаючи, що таксисні відношення становлять окреме функціонально-семантичне поле, не збігаючись ні з відносним часом, ні з аспектуальністю, ні з датуванням, хоч і часто перехрещуючись із ними [2: 10], і досліджував функціонально-семантичні поля темпоральності. В.М. Барчук зосереджує наукові зусилля для дослідження таксису передування / наступності. Проте в цій сфері залишилося ще багато нерозв'язаних завдань, зокрема, потребує розгляду питання взаємозв'язку категорії таксису з іншими категоріями.

Системний аналіз відношень і взаємодії таксису з іншими функціонально-семантичними категоріями потребує розв'язання низки теоретичних завдань. По-перше, оскільки таксис є системним компонентом макрокатегорії темпоральності, доцільно визначити його місце в системі всіх функціонально-семантичних категорій (фс-категорій) і проаналізувати семантичні взаємозв'язки з іншими компонентами цієї системи. По-друге, необхідно описати типологізовані взаємодії таксису з іншими темпоральними функціонально-семантичними категоріями (ФСК), тобто розглянути прототипічні функціонально-семантичні конструкції, де таксис утворює синтетичну єдність з іншими компонентами макрокатегорії «темпоральність». І, нарешті, необхідно проаналізувати взаємодію таксису з нетемпоральними

ФСК (йдеться насамперед про аспектуальність, зумовленість і характеризування дій), а також систематизувати лексико-граматичні засоби української мови, використовувати для вираження складних фс-комплексів, у яких таксис є одним з інтегральних компонентів. Метою цієї статті є опис відношень мовної категорії таксису з іншими темпоральними функціонально-семантичними категоріями.

Для експлікації структури функціонально-семантичної макрокатегорії темпоральності доцільно звернутися до реляційної статичної концепції часу і, зокрема, до модифікованої теорії А- і В-рядів Дж. Мак-Таггарта, узгодженої з «інтервальною» часовою логікою К.Л. Гембліна. Відомо, що в теоретичній моделі Дж. Мак-Таггарта використано дві «вісі часу». В-вісь – це горизонтальна нескінченна пряма, що символізує нескінченність, одновимірність, ізоморфність і безперервність (дискретність) часу, а також його спрямованість «із минулого в майбутнє». А-вісь розміщена перпендикулярно до осі В, перехрещує її в точці «теперішнього» й переміщується зліва направо, «із минулого в майбутнє». Проте це переміщення може стати помітним тоді, коли на осі В розставлені «віхи» – наприклад, дати якогось календаря. А-вісь, яку в часовій логіці прийнято називати «віссю орієнтації», також можна подати як нескінченну (вертикальну) пряму, що символізує нескінченну *якісну* різноманітність дійсності [3]. Для того щоб узгодити модель Мак-Таггарта з «інтервальною» часовою логікою К.Л. Гембліна, достатньо замінити А-вісь «смугою орієнтації», яка перехрещує вісь В не в точці, а на інтервалі E^s , який, услід за Р.О. Якобсоном, прийнято називати «фактом повідомлення» чи «моментом мовлення». Останній термін застосовано не в прямому значенні, а як загальноприйняту ідіому. У концепції К.Л. Гембліна відсутнє поняття «момент», вісь В складається не з «миттєвостей», а з часових інтервалів: уважають, що ніяка подія, ніяка дія, фізична, мовленнєва чи ментальна, не може відбутися миттєво.

У мові й мовленнєвій комунікації відмінність між А-смугою орієнтації і В-віссю часу відображена як відмінність між темпоральними фс-категоріями, що виконують в утворенні мовленнєвого твору специфічні граматичні функції.

Грамматичну функцію *А-орієнтації*, тобто темпоральної орієнтації нарративної події E^n (формальна символіка Р.О. Якобсона) стосовно до «моменту мовлення» E^s , виконує фс-категорія часу. Ця функція є дейктичною, тобто співвіднесеною прямо або опосередковано з реальним чи уявленим *hic et nunc* (тут і зараз). Вона полягає в називанні засобами протилежних одна одній форм (дієслівних часів) одночасності, попередності чи наступності події стосовно до моменту мовлення [4: 89].

За умов реального (тобто такого, що відбувається в реальному часі) комунікативного акту фс-категорія «час» здійснює *ситуативний* темпоральний дейксис, унаслідок чого нарративна подія E^n набуває актуальності для певної ситуації А-орієнтації, а в поєднанні зі значеннями елементів недієслівної темпоральної лексики (*учора, годину тому, за тиждень*) – й А-локалізації, тобто визначення, вимірювання або оцінювання величини

часового інтервалу між E^n і моментом мовлення E^s – інтервалом перехреснування смуги A й осі B , що рухається. У художньому тексті фс-категорія «час» реалізує *контекстно-семантичний* темпоральний дейксіс: наративна подія E^n набуває *інтенціональної А-орієнтації* і / чи *А-локалізації* стосовно до поточного «моменту» сюжетного часу. В-орієнтацією наративної події називається інформація про те (вона міститься у функціональній семантиці MT), у якому напрямку стосовно якось виокремленої події (інтервалу на осі B) перебуває така подія E^n («це відбулося до війни... після одруження... під час пожежі»). В-локалізація є інформативнішою темпоральною характеристикою, оскільки, окрім напрямку, вказує на часову «відстань» від «віхи» на осі B до події E^n . Важливим різновидом В-локалізації є семантична функція «датування» [1] і передусім сучасне календарне датування: «віхою» обрано Різдво Христове (Т.Г. Шевченко народився у 1814 році, Т.Г. Шевченко народився 9 березня 1814 року). «Віхою» на осі B може бути якась подія в історії країни чи народу або ж значна подія в житті окремої людини, наприклад: (i) *Це відбулося за три роки до початку громадянської війни*; (ii) *Петро одружився через рік після демобілізації*. А.Т. Ішмуратов зазначає, що росіяни й американці по-різному визначають «віху» громадянської війни і, відповідно, по-різному обчислюють значення функції В-локалізації у висловленні (i) [3].

Із логічного погляду В-орієнтація і В-локалізація (також і датування) реалізуються одномісними (унарними) темпоральними предикатами, тобто є часовими характеристиками, кожна з яких може належати *одній* окремій нарративній події. Структурована множина n -місних ($n \geq 2$) В-темпоральних предикатів утворює фс-категорію таксису. Кожний із цих предикатів характеризує не одну, а *групу* нарративних подій (не менше двох), характеризує її, по-перше, в абстракції від тривалості часових інтервалів і проміжків між подіями і, по-друге, безвідносно до E^s , тобто до розташування смуги орієнтації A . ФСК таксису має польову структуру: ядро – елементарний таксіс (13 бінарних орієнтованих, тобто несиметричних предикатів) і напівпериферійна зона – n -місний таксіс, що, згідно з логіко-математичною теоремою А. Чьорча, може бути поданий як кон'юнкція елементарних (бінарних) таксисних предикатів.

Тут зауважимо про низку особливостей А- і В-темпоральних характеристик (до них належить і таксіс), які виявляються в усному мовленні, у письмових текстах. А-локалізація нарративних подій змінюється і в реальному, і в сюжетному часі. А-орієнтація зберігається для минулих подій. В-орієнтація і В-локалізація є константними часовими параметрами нарративних подій (виняток із цього правила можуть зробити історики, що розв'язують проблему В-локалізації в далекому минулому). З огляду на це підкреслюємо, що, усупереч поширеній думці про можливість якихось незвичайних, екзотичних властивостей «романного» часу, константний характер таксису – таксисна несуперечливість *будь-якого* нарративного контенту – є вкрай необхідною умовою *розуміння* тексту.

Змістовий зв'язок таксису з іншими В-темпоральними фс-категоріями очевидний. Особливо близькими у функціонально-семантичному аспекті

є елементарний таксис і В-орієнтація. Проте різниця полягає в тому, що в другому випадку опорним елементом таксисної пари є фіксована «віха» на осі В, а в першому вибір опорного елемента залежить від комунікативного наміру автора висловлення чи тексту. Тому функція В-орієнтації є одномісним, а елементарний таксис – двомісним темпоральним предикатом.

Відношення між В-локалізацією й таксисом можна подати умовною формулою: «В-локалізація якогось числа n наративних подій – це n -місний таксис плюс параметри тривалості часових інтервалів».

Таксис може бути інтегральним компонентом складних фс-комплексів, що реалізують не лише В-, а й А-темпоральні функції. Важливим різновидом таких комплексів є фс-категорія «відносний час». Згідно з визначенням Р.О. Якобсона, ця категорія містить два класи фс-конструкцій.

Він вже приїхав (E_1^n) і завтра прийде (E_2^n) на роботу.

Наративна подія E_1^n А-орієнтована (аксіальний перфект), а E_2^n А-локалізована (Fut. I). Відношення $E_1^n - E_2^n$ – елементарний таксис (дистантне часове передування). Обидва елементи цієї таксисної пари мають А-темпоральні характеристики, тобто співвіднесені з моментом мовлення. Такі фс-конструкції Р.О. Якобсон і О.В. Бондарко називають «незалежним таксисом».

*(2) Петро вийшов на вулицю (E_1^n).
Туман починає розсіюватися (E_2^n).*

Відношення $E_1^n - E_2^n$ – узагальнений таксис (неповна одночасність). Але E_1^n є А-орієнтованим, тобто співвідноситься з E^s ; подія E_2^n також має темпоральну орієнтацію – проте не стосовно до моменту мовлення, а стосовно основної події (термін Р.О. Якобсона) E^n . Такі фс-конструкції Р.О. Якобсон і О.В. Бондарко називають «залежним таксисом».

Функціонально-семантичне поле (ФСП) таксису взаємодіє з іншими полями, наприклад, взаємодія таксису й часової локалізованості «проходить переважно по лінії диференційований / недиференційований таксис, із тенденцією до диференціювання таксисних відношень при локалізованих діях. Що більший ступінь нелокалізованості, то рідше виявляється диференційований таксис, а для абсолютної нелокалізованості притаманні лише недиференційовані таксисні відношення» [2: 16]. Взаємодія таксису з дейксисною темпоральністю відбувається за ознакою одночасності / різночасності. У конструкціях із незалежним диференційованим таксисом одночасність може передаватися лише однойменними часовими формами НВ (недоконаного виду – Т. С.). При зміні однієї з часових форм на іншу, якщо це дозволяє зміст, можливі три КС (комунікативні ситуації – Т. С.): 1) трансформація одночасності в різночасність; 2) перетворення диференційованого таксису в недиференційований; 3) нейтралізація таксисних відношень, актуалізація відносного часу [2: 19]. Взаємодія ФСП таксису з ФСП датування проходить за ознакою одночасності (невеликий інтервал датування) / різночасності (значний інтервал датування), а також за ознакою перехрещення (негомогенні дії) / неперехрещення (гомогенні дії) [Там само].

Отже, функціонально-семантична категорія таксису, будучи системою, входить у мовну систему, систему вищого рангу, взаємодіючи з нею і забезпечуючи її цілісність і стійкість.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в тому, щоб показати місце категорії таксису серед інших функціонально-семантичних не-темпоральних категорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондар О.І.** Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект : дис. ... доктора філол. наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова» / О.І. Бондар / Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1998. – 369 с. 2. **Бондар О.І.** Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект : автореф. дис. ... доктора філол. наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова» / О.І. Бондар. – К., 1998. – 34 с. 3. **Ишмуратов А.Т.** Логические теории временных контекстов : Временная логика / А.Т. Ишмуратов. – К. : Наукова думка, 1981. – 150 с. 4. **Лингвистический энциклопедический словарь** / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.